

Velfærdsstatens religiøse rødder

Tema 1: Religion i dansk politik, samfund og økonomi

Grundlaget for analysen af velfærdsstatens religiøse rødder er tre historiske mikrostudier af byer med stadig fungerende helligåndsklostre. De tre byer er Aalborg i Danmark samt Lübeck og Passau i Tyskland. Alle byer har helligåndsklostre, som stadig er i drift. På den måde bliver det muligt at undersøge reformationens betydning for fattigforsorgen. For alle tre byer opdagede jeg en tendens, som jeg ikke havde forudset. Jeg har valgt at betegne denne ten-

dens som det ansvarlige eller myndige borgerskab. Begrebet dækker over borgere, der ønsker at tage ansvar for fattigforsorgen, og som handler i overensstemmelse med deres egne ideer. Dette har vist sig at være en meget vigtig faktor side om side med de religiøse idéer, der kommer fra den kristne tanke om velgørenhed, samtidig med at det er en kritik af almindelige udlægning af velfærdsstatens religiøse rødder.

Reformationens betydning for udviklingen af velfærdsstaten

Reformationens betydning for udviklingen af velfærdsstaten er i dele af velfærdsstatslitteraturen blevet tildelt en større rolle, end den kan bære. I mit studie af den måde, Aalborg Helligåndskloster fungerede som social institution i både katolsk og protestantisk tid, undersøgte jeg den betydning, reformationen havde på fattigforsorgen (2010). Min antagelse var, at reformationen og Martin Luthers opgør med tiggermunkene, som det kommer til udtryk i skriftet ”*An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung*” fra 1520 ville ændre fundamentalt på, hvordan man så på det at hjælpe den fattige (Luther WA, 1888).

Mit studie baserede sig på et ret omfattende delvist upubliceret materiale i form af mandtalslister, forpligtigelsesbreve og ansøgninger om at modtage hjælp fra klosteret. Materialet kan sige noget om den almindelige borgers tilgang til fattigområdet. Hvorfor forpligtede man sig til at give til de fattige, og hvordan begrundede man sin ansøgning om at komme i betragtning til at modtage hjælp? Jeg fik også indblik i den praktiske drift af klosteret. Men samtidig gav love og afsagte domme frem til 1708 et indblik i, hvordan statsmagten agerede i forhold til de fattige. Det overraskende resultat var, at man ikke entydigt kunne konkludere, at reformationen ændrede synet på de fattige. Fattigforsorgen ændredes i Aalborg som følge af reformationen, men klosterets liv fortsatte ret uændret. Ligesom byens borgere også fortsat var rundhændede med gaver til de fattige. Gaven blev nu ikke længere givet med krav om forbøn for giverens sjæl, den blev i stedet givet ”*Gud til ære*”, en betegnelse, som benyttes i gavebreve udstedt til klostre efter reformationen (Dahl, 2010).

HANNE DAHL

Sognepræst i Aalborg
Domkirke, ph.d., tilknyttet
Center for komparative
velfærdsstuder CCWS på
statskundskab Aalborg
Universitet, hapd@km.dk

I mit ph.d.-projekt forfulgte jeg spørgsmålet om reformationens betydning for velfærdsstaten gennem en undersøgelse af Helligåndsklostrene i Lübeck, Aalborg og Passau. De to første overgår fra at være katolske til evangelisk-lutherske, mens Passau forbliver katolsk efter reformationsrøret. Dermed kan jeg sammenligne betydningen af reformationen i Danmark og Tyskland og i forhold til katolsk kontinuitet og protestantisk forandring.

Spørgsmålet om, hvilken betydning reformationen reelt fik på udviklingen af samfundet, og hvor i hvor høj grad før-reformatoriske tankegods og praksis videreføres efter reformationen, er også rejst af den danske historieprofessor og doktor theol. Troels Dahlerup. Dahlerup har for mig at se leveret et af de væsentligste metodologiske nybrud i reformationsforskningen, bl.a. i artiklen ”*Den sociale forsorg og reformationen i Danmark*” fra 1979-81.

I artiklen påviste Dahlerup, at nok betød reformationen et teologisk opgør med den katolske gerningsretfærdighed. Men den fremherskende antagelse i den hidtidige forskning om, at det dermed kom til at se skidt ud med den almindelige borgers vilje til at afhjælpe nød, var forkert. Ganske vist skete der en teologisk omfortolkning. Men det er plausibelt, at menigmand har haft svært ved at skelne mellem den protestantiske og den katolske begrundelse for at gøre godt. Han skriver: ”Næstekærlighed bliver simpelthen en befaling, et kategorisk imperativ” derfor ”konstaterer vi, at selve systemet fortsætter i bedste velgående efter reformationen, alene med den – i det lange løb næppe helt uvæsentlige – forandring, at der nu skal lægges vægt på modtagerens trang og værdighed” (Dahlerup, 1979-81: 198-9).

Dernæst fremførte han, at *de nye tanker* om trang og værdighed, som ofte forbindes med reformationen, allerede var til stede i Christian II’s love. Hermed var den verdslige indblanding i fattigforsorgen og den deraf følgende sekularisering altså begyndt før reformationen.

Dahlerup fremhævede blandt andet aktstykker fra Aalborg helligåndsklosters virke efter reformationen som eksempel på, at kongen også efter reformationen støttede institutionens virke, selvom den ikke længere indtog en institutionel plads i den katolske frelseslære.

Historiker Peter Henningsen beskriver i artiklen ”*Misericordia*” om fattige og fattiglovgivning i København fra 1500 til 1800-tallet. Ligesom Dahlerup fremhæver han, at skelnen mellem værdige og uværdige fattige kan føres tilbage til Christian II’s Land- og Bylov fra 1522 (Henningsen, 2005: 22).

I forhold til spørgsmålet om, hvorvidt der er en sammenhæng mellem reformationen, og hvordan man synes de fattige skulle behandles, fremhæver han ændringen organiseringen af fattigområdet, i og med at de ”gejstlige klostre” nedlægges, men understreger, at ”*Intet tyder på, at omsorgen for de fattige eller indsamlingen af midler til deres underhold aftog efter Reformationen. Snarere tværtimod*” (Henningsen, 2005: 22).

Han fremhæver i øvrigt, at der opstår et verdsligt fattigvæsen, der som erstatning for de katolske ”milde stiftelser” lod anlægge ”hospitaler og sjæleboder”.

➤➤ **Martin Luther gjorde op med tiggermunkeordenerne, men problemet med omvandrende tiggere afskaffes på ingen måde. Det er et eksempel på, at værdigrundlaget for fattigforsorgen principielt ændres, men det får i praksis en meget lille konsekvens for det at være fattig**

Eftersom at omfanget af fattigdommen i København er så stort, at de fattige ikke kan rummes indenfor de nyanlagte fattiginstitutioner, får de lov til at betle ”eftersom sædvane været haver” (Henningsen, 2005: 23). Peter Henningsens imponerende studie af omfanget af fattigdommen og udviklingen af fattiginstitutioner i København fra 1500-1800 viser, at der i praksis er meget langt fra Martin Luthers opgør med tiggermunkeordenerne, men problemet med omvandrende tiggere afskaffes på ingen måde. Det er et eksempel på, at værdigrundlaget for fattigforsorgen principielt ændres, men det får i praksis en meget lille konsekvens for det at være fattig.

De historiske mikrostudier

Det vanskelige ved at udføre et komparativt studie, der rækker så langt tilbage som middelalderen består i, er, at det er ganske svært at finde direkte sammenligneligt materiale.

Mit mål med at vælge tre helligåndsklostre, der har fungeret ubrudt siden deres grundlæggelse i middelalderen har været at finde noget, der er så sammenligneligt som muligt. Man kunne i katolske områder finde andre klostre, der har overlevet reformationen, men ikke i de luthersk-evangeliske områder. Her er helligåndsklostrene unikke, fordi de overlever reformationen. Helligåndsklostre har en særlig position, fordi de er anlagt på borgerligt initiativ og finansiering og dermed kan ses som et udtryk for en klassisk katolsk gerningsretfærdighed. Giverne gør noget til gavn for de fattige. Men giveren får sin investering igen. Det er et åndeligt afkast, der vil stille ham eller hende bedre i efterlivet. Men der er også et andet aspekt af helligåndsklostrenes virke. Byens borgere har set dem som deres egne. Derfor får de lov til at forsætte deres virke efter reformationen, som de uundværlige sociale institutioner, de nu engang var for byens liv. For de valgte mikrostudier af helligåndsklostre gælder altså, at jeg har fundet eksempler, der passer ind i den klassiske katolske byteøkonomi, der knytter sig til frelseslæren. Men samtidig har jeg også fundet en struktur, der viser en borgerlig selvstændighedskultur.

Da jeg begyndte dette studie, vidste jeg nok, at helligåndsklostrene havde en særlig mellemstilling, men jeg havde ikke gjort mig klart, hvor stor en betydning det havde. Men det viste sig, at jeg ikke bare havde fundet sociale

organisationer, der kunne sammenlignes før og efter reformationen, men også havde fundet en struktur, der fortalte noget om en borgerlig selvorganisering af velfærdsområdet på et tidspunkt, hvor man som udgangspunkt antager, at kirken havde al magt over det sociale område.

Forholdet mellem organisation og konfession som betydning for værdigrundlag

Undervejs i min undersøgelse fandt jeg ud af, at spørgsmålet om konfession i forhold til velfærdsstatens religiøse rødder rummer to aspekter; et værdimæssigt aspekt og et organisatorisk. Udviklingen kan påvirkes af, at man har et bestemt religiøst værdisæt. Men den kan også påvirkes af, at kirken/religionen sætter en bestemt organisatorisk struktur.

Derudover kan der være andre faktorer, der påvirker udviklingen af det sociale område. Krige, epidemier og hungersnød er eksempler på sådanne andre faktorer, der kan have et sådant omfang, at det påvirker velfærdsområdet til at udvikle sig i en anden retning end, man ville have forventet ud fra et givet værdigrundlag eller en bestemt organisationsstruktur.

Sammenhængen mellem konfession og udvikling af velfærdsstaten som tema i forskningslitteraturen

Da den britiske historiker Asa Briggs skriver sin artikel i 1961, er han ikke som sådan optaget af sammenhængen mellem et teologisk funderet værdigrundlag og velfærdsstaten. Han er optaget af det faktum, at før udviklingen af den moderne velfærdsstat, lå området hos nogle andre aktører. Han beskæftiger sig ligesom andre efter ham især med spørgsmålet om, hvorfor der bliver politisk vilje til at udvikle den moderne velfærdsstat.

Det, at kirken før spillede en rolle på velfærdsområdet, bliver et forståelsesgrundlag for at beskrive, hvorfor og i nogle tilfælde hvordan staten påtager sig opgaven at opbygge en velfærdsstat (Andersen, 2012: 4). Siden begyndelsen af dette årtusinde har religionen fået en mere selvstændig rolle i den komparative forskning inden for velfærdsområdet. Forskningsmiljøet omkring Kees van Kersbergen og Philip Manow, som udgiver ”*Religion, Class Coalitions, and Welfare States*”, er et eksempel på dette (2009).

Interessen har for nogen del sine rødder i, at der omkring indførelsen af Amsterdam-traktaten (1998) opstod et nyt forskningsfelt for den komparative velfærdsstatsforskning, fordi arbejdsmarkedspolitik for alvor kom på den europæiske dagsorden. Der kom også en opmærksomhed på, at man tænkte velfærd fundamentalt forskelligt i det *katolske* Sydeuropa og det *protestantiske* Nordeuropa. I Danmark er Abrahamsons og Borchorsts udgivelse om *EU og Socialpolitik* i regi af *Rådet for Europæisk Politik* et eksempel herpå (1996).

Man har gjort forskellige forsøg på at opstille typologier for velfærdsstater, hvoraf f.eks. Gøsta Esping-Andersens typologier (1990) har været grundlaget

for en sociologisk indsats for at diskutere, hvilken betydning reformationen har haft for forskellen mellem Nord- og Sydeuropa. Her tænker jeg i særdeleshed på Sigrun Kahl, der ligeledes har diskuteret betydningen af, hvilken konfessionel form reformationen har antaget (2005). Max Webers tese om den *særlige protestantiske arbejdsetik* har dannet grundlag for en teoridannelse baseret på, at den retning reformationen antager med calvinismen, har afgørende betydning for udformning af velfærdsstaten i Nederlandene (Kahl 2009). Man har desuden fremført, at den calvinistiske afsmitning, der har været fra Nederlandene til især USA, har haft en generel betydning for, hvorledes man som stat har tænkt velfærd. (Quadagno og Rohlinger, 2009: 240). Det afspejles i, hvordan, hvornår og på hvilke betingelser man yder hjælp til borgeren.

Et andet eksempel på en samfundsfaglig forskningsindsats, der udforsker sammenhængen mellem samfundsudvikling og religion som værdigrundlag, er de meget omfattende serier af værdiundersøgelser ”*The World Values Surveys and European Values Studies*” (Inglehart og Norris, 2004; 2010). Et værdistudie, der ikke mindst undersøger betydningen af graden af sekulariseringen for borgerens holdning til samfundsmæssige spørgsmål, der for nogle vedkommende ligger inden for velfærdsstatens virkeområde. Sekulariseringsteoretikeren Charles Taylor påstår, at *hverdagslivet helliggøres* som følge af reformationen (Taylor, 2007). I det tværfagligt forskningsmiljø LUMEN (*Center for the Study of Lutheran Theology and Confessional Societies*) forsøger man blandt andet at vise, hvordan reformationen bliver katalysator for udviklingen af det Taylor kalder *Social Imaginaries* (Holm, 2018).

Historiker Nina Javette Koefoed argumenterer overbevisende for, hvordan Luthers katekismelære både direkte og indirekte er med til at forme synet på lydighed og øvrighed i Danmark efter reformationen. Indirekte ved at det præger synet på opdragelse i hjemmet, men derfra sker der en værdimæssig prægning af forståelsen af sfæren for statens jurisdiktion (Koefoed, 2018a; Koefoed og Holm, 2021).

I en anden artikel argumenterer Nina Javette Koefoed for, hvordan Det femte bud: *Du må ikke slå ihjel* og Det syvende bud: *Du må ikke stjæle* via Luthers udlægning i Den store katekismus får betydning for udviklingen af en reformatorisk sociallære, som udmøntes i enevældens retstænkning. Dette fordi Luther i sin udlægning af Det femte og syvende bud lader forbuddet udstrækkes til enhver tænkelig skade, man kunne udvirke på sin næste (Koefoed, 2018b). Dermed påviser hun en sociallære, der er afledt fra Luthers katekismelære.

I udgivelsen ”*Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as Exampel*” fra 2018, der samler en lang række danske og internationale bidrag, forsøger man at vise, at centrale teologiske ideer i lutherdommen giver anledning til en indirekte sociallære.

I regi af *Center for Europæisk Kirkeret og Kirkekundskab* udgav man i 2000 under overskriften *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten* (Knudsen, 2000) en række bidrag, hvor man forsøgte at indkredse den nordiske protestantismes indflydelse på udformningen af velfærdsstaten i Norden.

Tim Knudsen karakteriserer det danske alderspensions-system, der indførtes i 1891, som universalistisk og fremhæver det forhold, at det omfattede hele befolkningen som indbyggere, hvor modtagerne blev betragtet som individer (Knudsen, 2000: 21).

En forudsætning for dette er ifølge Tim Knudsen: ”*At de skandinaviske stater historisk var udstyret med særlige og veludbyggede produktionssider til at udføre velfærdspolitik. De havde en særlig institutionel arv, som gav en ekstraordinær statskapacitet. Der var også en særlig disposition for placeringen af universalistisk administration i lokalt selvstyre i denne arv*” (Knudsen, 2000: 39).

Den ekstraordinære statskapacitet hænger sammen med den måde reformationen gennemføres på. Det lokale selvstyre er en forudsætning for den universalistiske velfærdsmodel i Danmark. Hvor subsidiaritetsprincippet blev prædikeret af kirken i katolske lande, var der i ”*de nordiske lande ingen rivalisering mellem kirken og staten*” (Ibid.: 42).

Per Ingesman anfører i samme udgivelse, at man ikke alene kan lade forskningen begynde med reformationen. Han siger: ”På mange områder repræsenterer reformationen ikke et brud med, men en kulmination på en middelalderlige udvikling” (Ingesman, 2000: 69).

De historiske mikrostudier, jeg har gennemført, er karakteriseret ved tidsmæssigt at gå bag om reformationen. Derved imødekommer jeg Per Ingesmans kritik. Man kan måske nok sige noget om en religiøs påvirkning, hvis man udelukkende studerer kilder efter reformationen. Men det kan i virkeligheden være svært at afgøre om indflydelsen er reformatorisk, hvis ikke man medtænker en før-reformatorisk kontekst. Carsten Selch Jensen har den samme metodologiske indvending (2004: 301).

Et eksempel på forskning, der beskæftiger sig med stiftelser og omdannelsen af katolske fattiginstitutioner og kapitalforvaltning til lutherske forhold, er Gury Schneider-Ludorff, der skriver om stiftelses-tematikken i ”*Der neue Sinn der Gabe*” (2012).

Dahlerup betegnede kravet om at gøre vel mod de fattige som et ”*kategorisk imperativ*” efter reformationen. Schneider-Ludorff kalder det for en transformation, hvor fokus flyttes fra forholdet mellem Gud og giver. Stiftelses-gaven etablerer, ifølge Schneider-Ludorff, en direkte relation mellem giver og modtageren, der i kristen terminologi betegnes som ”*næsten*”. Denne relation sker som en takkehandling til Guds ære: ”*Dank und Ehre Gottes*” – Gud til ære (2012: 280). Formuleringen ”*Gud til ære*” fandt jeg også i Aalborg i efterreformatorisk tid (Dahl, 2010).

Disse nedslag i forskningslitteraturen skulle gerne vise, at interessen for, hvilken betydning religionen har haft på velfærdsstatens *udformning*, nødvendigvis gør, at man inddrager spørgsmålet i et historisk perspektiv i forhold til velfærdsstatens *tilblivelse* (se f.eks. Petersen og Petersen 2009).

Helligåndsklosteret i Aalborg

I det følgende vil jeg kort gengive hovedtemaerne, som kan ses i de historiske mikrostudier. Jeg begynder med Aalborg Helligåndskloster, men laver løbende sammenligninger af de tre byer og klostre. Helligåndsklostrene har deres oprindelse i tempelridder-ordenerne. Da der ikke længere er brug for deres indsats i forbindelse med korstogene og pilgrimsrejserne, kommer de gradvist til at varetage opbyggelse af caritative institutioner i Europa. Af pladshensyn må jeg desværre afstå fra at gå ind i detaljer i kildematerialet. Det overordnede spørgsmål handler om, hvilken betydning religion har for udviklingen af velfærdsstaten, herunder betydningen af hvilken konfession der er.

Katolicisme har været det religiøse værdigrundlag for alle borgere i Aalborg frem til reformationen. Man må derfor antage, at det har ligget til grund for enkeltpersoners ageren i forhold til de fattige. For Aalborgs vedkommende er den største enkeltbegivenhed i katolsk tid grundlæggelsen af Aalborg Helligåndskloster på foranledning af Maren Hemmings (1431) (Kornerup, 1931). Efterfølgende ser vi af gavebrevene, hvorledes hendes donation følges op af andre borgere, der giver bidrag til klosteret med henvisning til den katolske frelseslære (Lindbæk og Stemann, 1906).

I 1536 indføres reformationen, og det katolske værdigrundlag erstattes gradvist af et luthersk-evangelisk syn på frelse. Det afspejler sig i, at man efter 1539 ikke længere giver gaver til klosteret mod, at der afholdes sjælemesser. Men i stedet giver man gaverne ”*Gud til ære*” (Dahl 2010). Dette at give gaver ”*Gud til ære*” er udtryk for, at man stadig knytter det at hjælpe de fattige til sit gudsforhold. Men det at gøre vel mod de fattige bliver en dennesidig forpligtigelse i stedet for en hinsidig. Denne iagttagelse ligger helt i tråd med Dahlerups (1979-81) udlægning af, at nok sker der en påvirkning af fattigområdet fra reformationen, men ikke så radikal som man umiddelbart måtte antage. En pointe, som også understreges af Martin Schwarz Lausten (2017), Peter Henningsen (2005) og Carsten Selch Jensen (2004).

Mit forsøg på at skelne mellem værdimæssig og organisatorisk påvirkning er et forsøg på at kvalificere den kritik, Dahlerup fremførte af den eksisterende forskning. En position, der problematiserede den hidtidige forskning, der antog, at de fattige blev stillet væsentligt ringere på grund af reformationens nye syn på frelse. Den skelnen mellem organisatorisk og værdimæssig påvirkning, som jeg indfører er et forsøg på at afgøre, om det er reformationens værdigrundlag, der forårsager ændringer i fattigforsorgen, eller om der er tale om en organisatorisk struktur, som videreføres efter reformationen.

Helligåndsklosteret lægges ved grundlæggelsen direkte under pavestolen. Også selvom det oprettes på privat initiativ. Derfor har man del i den økonomiske struktur, som kirken udgør for finansiering af fattigpleje. Man har som institution mulighed for at benytte sig af reglerne for at sælge og købe aflad.

Materialet viser også konflikter og rivalisering, som relaterer til kirkens overordnede økonomiske struktur (Kornerup, 1931-39). En rivalisering, der foregår kirker og klostre imellem, hvor "alle" kirker kæmper for deres egen finansiering ved at tilbyde sjælefrelse mod donationer i form af penge, jord eller et fast udbytte af jorden. Helligåndsklosteret laver en slags bypass ved at lade sig lægge direkte under paven. Herved får de en forrang til bestemte donationer, som kirker og klostre, der "bare" er underlagt den stedlige biskop, ikke har.

➤➤ **For Danmark gælder overordnet set, at fattigplejen bliver et selvstændigt område, som kongen lovgiver om, men der er stadig en tilknytning til kirken, i og med at man fortsat knytter indsamling af midler til kirkens virke på sogneplan**

Når vi skal se på den organisatoriske betydning af lutherdommen, holder Aalborg Helligåndskloster med reformationen op med at være underlagt kirken, men bliver i stedet lagt under kongen, med byens råd og en nedsat bestyrelse som daglig administrationsenhed. Finansieringen kommer ligeledes til at sortere under byen. For Danmark gælder overordnet set, at fattigplejen bliver et selvstændigt område, som kongen lovgiver om, men der er stadig en tilknytning til kirken, i og med at man fortsat knytter indsamling af midler til kirkens virke på sogneplan. Her ser vi et forhold, der får en afgørende betydning for de tidligste tendenser i retning af at organisere velfærdsindsatsen på nationalt plan. Dermed ser vi en tendens, der på længere sigt kommer til at bane vejen for dannelsen af en universal velfærdsstat. Dette sker da skiftende konger bestandigt søger at ordne fattigområdet ved lov, der gælder for hele landet. Men finansieringen sker stadig i vid udstrækning i regi af de lokale sogne. Jørn Henrik Petersen fremhæver den lokale administration som en forudsætning for Fattigordningen af 1708 og den senere lovgivning i 1802 og 1803. "*Den var udtryk for det princip, at ethvert sted skulle forsørge sine egne fattige, d.v.s. et decentraliseringsprincip. I byerne byggede den på frivillig finansiering, men understøttelsen på landet var organiseret gennem "omgangsforsørgelsen"*" (Petersen, 1985: 154)

Det historiske materiale jeg har undersøgt, herunder skatteprotokoller og forpligtelsesbreve, viser, hvorledes den første ligningsbestemte indkomstskat er et direkte produkt af ønsket om at tilvejebringe en universal skat, der kan finansiere udgifterne til det sociale område. Den indføres med fattigforordningen af 1708. Af materialet fra Aalborg Rådstueprotokol kan man se, at der er tale om en ligning baseret på selvangivelse. Man angiver, hvor meget man kan forpligte sig til at betale det kommende år. Men der er ingen tvivl om, at skatten er ligningsbestemt, da beløbene varierer efter indkomst (Dahl, 2010).

Til sidst vil jeg nævne de ”*andre faktorer*”, jeg har indført som et korrektiv i forhold til spørgsmålet, om den konfessionelle påvirkning er af værdimæssig eller organisatorisk karakter.

For Aalborg gælder, at materialet viser en lang række eksempler på, at fattigområdet påvirkes af krige og generel dyrtid. I det nationale perspektiv afspejler dette sig i den ene lov efter den anden, der har til hensigt at regulere adgangen til fattigydelser, fordi der er en eksplosiv vækst i antallet af fattige. Med Kirkeordinansen af 1539 forordnes det ved lov, at sognene skal oprette fattigkister. Men fra da af kommer der fortsat nye love, der sigter mod at reformere og finansiere fattigområdet. Disse love har jeg gennemgået frem til 1708, og de afspejler et stadig øget pres på fattigforsorgen.

Det begreb, jeg har defineret som *borgeradfærd*, kommer tydeligt til udtryk i oprettelsen af Aalborg Helligåndskloster. Med borgeradfærd mener jeg, at borgeren agerer selvstændigt og ikke nødvendigvis, som man måtte forvente indenfor den bestående værdimæssige eller organisatoriske struktur. I Aalborg agerer Maren Hemmings og hendes ligesindede ud fra et ønske om at tage selvstændigt ansvar for fattigområdet. Ønsket om at handle uafhængigt af den lokale eksisterende kirkelige organisation ses af, at man lægger Helligåndsklosteret direkte under pavestolen. Aalborg borgerne etablerer derved reelt et konkurrenceforhold til den lokale kirkelige struktur. Dette gælder både organisatorisk og økonomisk.

Aalborg Helligåndskloster består efter reformationen, hvor andre klostre nedlægges. Heraf kan man se, at det har haft en særstilling i den almindelige borgers bevidsthed. Dette er, fordi borgerne under reformationsrøret i øvrigt ofte var ret aktive i hærværkslignende adfærd mod klostre og kirkeinventar, der blev betragtet som katolsk. Men Helligåndsklosteret rømmes kun kortvarigt og søges meget hurtigt genetableret som social institution.

Helligåndsklosteret i Passau

Da Passau forbliver katolsk efter reformationen gennemførelse i Nordeuropa og Skandinavien, ses en stærk og varig katolsk indflydelse på velfærdsområdet af både værdimæssig og organisatorisk karakter (Erhard, 1862). I forhold til det komparative aspekt af fremstillingen af de historiske mikrostudier er Passau den katolske kontinuitet. Passau er, hvad man måtte forvente var sket, hvis ikke reformationen var opstået. En simpel sammenligning ville sige, at sådan ville det være gået i Aalborg og Lübeck uden reformationens gennemførelse. Men her må man tage højde for både en landemæssig forskel mellem Danmark og Tyskland. Men man må også tage højde for en styremæssig forskel indenfor Tyskland, idet Passau er et fyrstebispedømme, og Lübeck er en hansestad.

Dermed får vi lejlighed til ikke blot at studere forskellen på den religiøse indflydelse, reformatorisk eller katolsk, men vi får også lejlighed til at se, hvor sammensat det germanske område er i organisationsform.

For oprettelsen af Helligåndsklosteret i Passau gælder, at giveren, som vi så det i Aalborg, har ageret inden for den klassiske katolske gerningsretfærdighed, men samtidig har haft et ønske om at oprette en institution selv. Donationen kunne jo i princippet bare være givet til en allerede eksisterende katolsk institution og øremærket til de fattiges vel.

Vi ser i øvrigt et meget stort antal af private donationer i Passau. Ligesom dagliglivet i helligåndsklosteret er præget af lejlighedsspecifikke uddelinger af mad, penge og klæder fra kendt giver. Materialet viser, at man ser referencer til glæden ved at give gaver til gengæld for at modtage aflad så sent som i 1700-tallet (Mader, 1994). Dette vidner om, at den katolske frelseslære fungerer i den almindelige borgers bevidsthed i forhold til fattigområdet meget langt op i tiden.

Lutherdommen kan kun tillægges marginal betydning som værdigrundlag for indsatsen på det sociale område i Passau. Man kan måske tale om en afledt effekt i forhold til den indflydelse, oplysningstænkning får på velfærdsområdet, fordi reformationen baner vejen for et samfundssyn, hvor det kirkelige og det verdslige regimente fører til ”Statens” sekulære selvforståelse. Det historiske materiale viste, at idealerne fra oplysningstiden også får indpas i det i øvrigt katolske Passau. Dette kommer til udtryk i kildekrifter forfattet af en politidirektør ved navn Lenz. Han forsøger at reformere fattigområdet og skabe folkekøkken og frivillige arbejdshuse for kvinder (Lenz, 1804). I Passau kombineres disse med en fromhedspraksis, der relaterer til den katolske retfærdiggørelseslære, hvor man gør gode gerninger for at formilde Gud (Lenz, 1819).

I Passau sker oprettelsen af Helligåndsklosteret på foranledning af ægteparret Grundecker, men det lægges fra begyndelsen under den stedlige biskop (Mader, 1994). I Aalborg lægges det under Helligåndsortenen og paven. I Lübeck under Deutsche Orden, som er direkte underlagt paven.

Min interesse for at undersøge, om velfærdsområdet i Passau påvirkes af andre faktorer end konfession, er i høj grad relevant, da byen i flere omgange er blevet ramt af både krige, epidemier og befolkningen i perioder lider stor nød. Dette gav anledning til at undersøge, om fattigforsorgen påvirkes uafhængigt af kirkens organisation og værdigrundlag. Materialet viser et eksempel herpå, nemlig politimester Lenz forsøg på at reorganisere fattigområdet. Denne organisering ligger uden for det kirkelige regi, og den sker som en direkte følge af en pludselig opstået nød grundet krigshandlinger i og omkring Passau (Lenz, 1829).

Jeg har analyseret materialet med henblik på en finde borgerens mulige selvstændige ageren inden for velfærdsområdet på en måde, der ligner det, jeg fandt i Aalborg. Ægteparret Grundackers grundlæggelse af Helligåndsklosteret er et eksempel på borgere, der agerer selvstændigt på fattigområdet inden for det katolske værdigrundlag. Men i Passau gav det ikke anledning til konflikt på samme måde som i Aalborg og Lübeck.

I Middelalderen ses der i Passau et forsøg på borgeroprør mod kirkens magtsstruktur. Dette er en parallel til lignende oprør, som vi ser tydeligt i Lübeck og i nogen grad i Aalborg. I Passau kommer det til udtryk som borgere, der søger at etablere et råd som modspil til fyrstebiskoppen. Det får dog aldrig nogen reel indflydelse, da fyrstebiskoppen får indstillingsretten, og det er tvivlsomt, hvor megen magt rådet reelt har haft (Boshof, 1999).

I forbindelse med etablering af en ”*Liebesversammlung*” – et initiativ, der søger at involvere borgeren i fattigforsorgen i anden halvdel af 1700-tallet – ses borgeren agere selvstændigt for at afhjælpe nøden blandt de fattige. Dette sker dog ikke i modsætning til kirken. Det er et initiativ, der udgår fra biskoppen.

I forhold til min forsknings komparative aspekt er det interessant at se, hvor stor en indflydelse den katolske kirke har på velfærdsområdet helt frem til sekulariseringen i 1803/6. Indtil da ligger ansvaret for hovedparten af byens velfærdsopgaver i katolsk regi.

Der er et andet forhold i Passau, som er værd at hæfte sig ved i forbindelse med spørgsmålet om reformationens indflydelse på synet af de fattige, nemlig at man i Passau allerede i 799 lovgiver imod gadetiggeri og pålægger enhver by at sørge for sine fattige. Denne lovgivning følges op af Biskop Mangolds *Almosenordnungen* (almisseordning) fra 1207, hvor der forordnes, at der skal indrettes en offentlig fattigkasse (Wolff, 1999). I 1552 findes der endnu en forordning, der sigter på, at de *sande fattige* forsørges. Det skal være – *alle wirklich Bedürftigen* – virkelig trængende (Lanzinner, 1999).

Dette er to eksempler på, at man allerede i tidlig katolsk tid har anset fattige for at være en plage, hvor man ellers kunne forvente det modsatte på grund af den plads, de indtog i frelseslæren. Forordningen fra 1552 er et eksempel på, at man i et katolsk område efter reformationen indfører lovgivning, som man ellers i forskningsmæssig sammenhæng har været tilbøjelig til at tilskrive reformationen.

Helligåndsklosteret i Lübeck

Helligåndsklosteret i Lübeck er som i Aalborg en fattiginstitution, der fungerer både i katolsk og luthersk tid. For det komparative aspekt har det været interessant at se, hvordan det påvirker udviklingen af velfærdsområdet, at Tyskland efter reformationen består af en lang række småstater med hver sin lovgivning i modsætning til Danmark, hvor kongen drager omsorg for, at der indføres ensartet lovgivning for fattigområdet i hele landet.

I Lübeck fordrer kredsen af grundlæggerne af Helligåndsklosteret, at beboerne beder for deres (grundlæggernes) sjæls frelse. Dette er en direkte funktion af den katolske frelseslære og den bytteøkonomi, der knyttede sig til de fattiges plads i frelseslæren. Kredsen af grundlæggere får et åndeligt afkast af deres investering i Helligåndsklosteret. Deres tid i skærsilden forkortes, fordi de med deres donation gør gode gerninger. Den selvstændige borgeradfærd

ses allerede markant ved anlæggelsen af Helligåndsklosteret i Lübeck (Hauschild, 1981).

Grundlæggerkredsen insisterer på, at der oprettes en selvstændig kirke, i strid med ønsket fra den stedlige katolske kirke. Man omgås det lokale kirkehierarki ved at lægge Helligåndskirken under ”Deutsche Orden”. Den samme grundlæggerkreds lader sig afbillede i kirken i en cirkel rundt om Kristus. Dette er et stærkt billedligt udtryk, der kan tolkes som, at de sidestiller sig selv med de tolv apostle.

Dette ændres, i og med lutherdommen træder i stedet for det katolske værdigrundlag ved reformationen. Forbønnen for Helligåndsklosterets velgørere erstattes af takkebønner rettet direkte mod Gud, og giveren mister sit *åndelige afkast*.

Bughagens forfatning for byen betyder en fuldstændig juridisk og økonomisk nyordning af fattigområdet. Diakonatsembedet indføres. Herved bliver man ved borgerligt ombud pålagt ansvaret for indsamling af midler til de fattige. For dagliglivet i Helligåndsklosteret betyder det reelt ikke store forandringer. Livet går langt hen ad vejen sin vante gang, hvilket er et eksempel på en *organisatorisk konservatisme*, som vi også ser i Aalborg.

Hvis vi skal se på den påvirkning, velfærdsområdet får fra andre faktorer end konfession, gælder, at fattigområdet med jævne mellemrum underlægges reformer efter reformationen grundet vanskeligheder ved at finansiere det. Den aktivistiske *borgeradfærd* ser vi også komme til udtryk under reformationsstridighederne, der i Lübeck også handler om borgeres oprør mod det stærke katolske sindede byråd. Vi ser endvidere et meget myndigt borgerskab træde i karakter i de mange tvister om organisatoriske pligter og religiøse rettigheder i forbindelse med forvaltningen af diakonatet.

Reformationens betydning for indretningen af velfærdsstaten

Målet med min forskning har været at bidrage til den komparative velfærdsforskning ved at udføre et veldefineret historisk mikrostudie for at undersøge de religiøse rødder for velfærdsstaten. Samtidig har jeg ønsket at kvalificere det, man kunne kalde den kirkehistoriske motivforskning. En forskning, der har haft som motiv at begrunde den samfundsmæssige afsmitning fra den lutherske arv og dennes relevans for forståelsen af det moderne sekulære lutherske verdensbillede.

Dette arbejde er på en måde blevet et tveægget sværd for mig. Dette fordi jeg i mit forsøg på at lave et tværfagligt projekt imellem den kirkehistoriske og den politologiske tradition har fået åbnet to flanker for at blive i en militærstrategisk sprogbrug.

Jeg startede ud med at ville undersøge, hvilken indflydelse konfession havde for udformningen af velfærdssamfundet. Den lette løsning ville have været at

påvise den påvirkning af samfundet, som følger af reformationens begivenheder og ændring i den teologiske forståelse af det at gøre vel mod andre. Jeg har beskrevet både begivenheder og ændringer i det teologiske tankegods for Aalborg og Lübeck, som påviser dette. Men samtidigt har der været fakta fra den historiske virkelighed, der kom på tværs. Det faktum, at jeg har kunnet spore borgerens aktivistiske tilgang til velfærdsområdet i en selvstændig ageren på velfærdsområdet i alle tre byer, udgør et problem i forhold til bare at påvise, at reformationen betyder ændringer for forståelsen af at løse velfærdsproblemer. Det gør den, men ikke entydigt. Borgeren agerede også ”udenfor” den katolske kirke før reformationen.

Et andet problem her udgøres af, at jeg faktisk ikke er stødt på materiale, der entydigt bekræfter, at borgeren tænker anderledes om det at gøre vel mod andre efter reformationen. Den teologiske og samfundsmæssige elite tænker luthersk-evangelisk. Det viser f.eks. Kirkeordinansen og byforfatningen for Lübeck.

Mit studie kan klart underbygge Dahlerups påstand om, at man ingenlunde mister interessen for at tage sig af de fattige efter reformationen, men jeg kan ikke påvise, at borgerens motiv eller sindelag har ændret sig. Dermed har jeg ikke kunnet underbygge den påstand, der står så stærkt i den komparative velfærdsforskning; at reformationen har en afgørende historisk betydning for den forskellige indretning af velfærdssamfundet i Danmark og Tyskland. I forhold til det kirkehistoriske forskningsområde må jeg derfor, med udgangspunkt i det historisk empiriske materiale, jeg har undersøgt, også tage forbehold overfor en for kraftig vægtlægning af reformationen som eneste værdimæssige faktor for indretning af den danske velfærdsstat. Den har så absolut betydning, som det også fremgår af min afhandling. Men der er navnlig to forhold, man må have forbehold for. Det ene er spørgsmålet, om lovgivning på området altid sker som følge af værdigrundlaget. Min påstand er, at man ikke kan udelukke, at der laves en bestemt lovgivning, fordi man er tvunget af omstændighederne. Det andet forhold vedrører, om man med sikkerhed kan sige noget om den enkelte borgers motiv for en bestemt handling. Lå der en gammelkatolsk frelseslære til grund for et gavebrev udstedt til Aalborg Helligåndskloster med titlen *Gud til Ære*? Eller var titlen udtryk for en luthersk etik fremkaldt af katekismelæren? Det kan jeg faktisk ikke sige noget entydigt om ud fra det historiske materiale, jeg har analyseret.

I et bredere perspektiv er det nye ved min forskning opdagelsen af betydningen af det *ansvarlige eller myndige borgerskab*. Måden man giver fattighjælp og synet på arbejdet i forhold til henholdsvis de værdigt og de uværdigt trængende, er i høj grad under indflydelse af begrebet om et *ansvarligt eller myndigt borgerskab*.

Dette sker på en måde, der er så signifikant, at det bidrager til perceptionshistorien af Max Webers teori om den protestantiske arbejdsetik. Min afhandling kunne være et bidrag til diskussionen om det, der af Weber defineres som

en protestantisk arbejdsetik, også kan vise sig at være en germansk arbejdsetik og derfor ikke kun er et produkt af de religiøse ændringer reformationen fører med sig, men måske også en faktor i reformationens tilblivelse.

Litteratur

- Abrahamson, Peter og Anette Borchorst (1996), *EU og Socialpolitik Rådet for Europæisk Politik's Skrift* nr. 13.
- Andersen, Jørgen Goul (2012), "Welfare States and Welfare State Theory", Centre for Comparative Welfare Studies (CCWS), skriftserie ved Aalborg Universitet.
- Bach-Nielsen, Carsten og Niels Henrik Gregersen (2017), "Reformationen som kirkeligt og kulturelt program", i Niels Henrik Gregersen og Carsten Bach Nielsen, red., *Reformationen i dansk kirke og kultur 1517 – 1700*, Syd-dansk Universitetsforlag, pp.13-35.
- Boshof, Egon (1999), "Die Stadt im Früh- und Hochmittelalter", i Egon Boshof, Walther Hartinger, Maximilian Lanzinner, Karl Möseneder og Hartmut Wolff, *Geschichte der Stadt Passau*, Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, pp. 63-96.
- Briggs, Asa (1961), "The Welfare State in Historical Perspective", *European Journal of Sociology*, 2(2): 221-58.
- Bugenhagen, Johannes (1981), *Lübecker Kirchenordnung von Johannes Bugenhagen 1531*, Lübeck: Verlag Max Schmidt-Römheld.
- Dahl, Hanne (2010), *Gud til ære – En undersøgelse af, hvordan opfattelsen af de fattige afspejles i dansk lovgivning og gavegivning efter reformationen, eksemplificeret ved Aalborg Klosters historie*, Upubliceret speciale Århus Universitet.
- Dahl, Hanne (2021), *Velfærdsstatens religiøse rødder*, Upubliceret Ph.d afhandling ved Aalborg Universitet.
- Dahlerup, Troels (1979 -1981), "Den sociale forsyning og reformationen i Danmark", *Historiske/Jyske samlinger* 13, Bind Ny række, 13, 1-2, pp. 194-207
- Erhard, Alexander (1862), *Geschichte der Stadt Passau*, Passau.
- Esping-Andersen, Gøsta (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hauschild, Wolf-Dieter (1981), *Kirchengeschichte Lübecks*, Lübeck.
- Henningsen, Peter (2005), "Misericordia" i Peter Henningsen red., *Patrioter og Fattigfolk: Fattigvæsenet i København ca. 1500-1850*, København: Københavns Stadsarkiv og København Kommune, pp. 18-56.
- Holm, Bo K. (2018), "Dynamic Tensions in the Social Imaginaries of the Lutheran Reformation" i Bo K. Holm og Nina J. Koefoed, red., *Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as Example*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, pp. 85-106.
- Ingesman, Per (2000) "Kirke, stat og samfund i historisk perspektiv", i Tim Knudsen, red., *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Inglehart, Ronald og Pippa Norris (2004), *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Jensen, Carsten Selch (2004), "Byerne og de fattige – den internationale baggrund for den danske udvikling", i Søren Bitsch Christensen, red., *Middelalderbyen*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, pp. 295-324.
- Kahl, Sigrun (2005), "The religious Roots of Modern Poverty Policy: Catholic, Lutheran, and Reformed Traditions Compared", *European Journal of Sociology*, 46(1): 91-126.
- Kersbergen, Kees Van og Philip Manow (2009), "Religion and the Western Welfare State – The Theoretical Context", i Kees van Kersbergen og Philip Manow, red., *Religion, Class Coalitions, and Welfare States*, New York: Cambridge University Press, pp. 1-38.
- Knudsen, Tim (2000), "Tilblivelsen af den universalistiske velfærdsstat", Tim Knudsen, red., *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, pp. 20-61.
- Koefoed, Nina J. (2018a), "The Lutheran Household as Part of Danish Confessional Culture" i Bo K. Holm og Nina J. Koefoed, red., *Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as Example*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, pp. 321-340
- Koefoed, Nina J. (2018b), "Den gode kristne og den gode borger" i Nina J. Koefoed, Bo K. Holm, og Sasja E.M. Stopa, red., *Religion som forklaring*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, pp. 213-30.
- Koefoed, Nina J. (2021), "Den lutherske husstand", i Nina J. Koefoed og Bo K. Holm, red., *Pligt og omsorg: Velfærdsstatens lutherske rødder*, København: Gads Forlag, pp. 137-62.
- Kornerup, Bjørn og Vilhelm Lorenzen (1931), *Aalborg Stifshospitals historie*, København: GEC Gad.
- Lanzinner, Maximilian og Richard Loibl (1999), "Ringens um Stadtrecht, Konfession und Handel 1496-1598", i Egon Boshof, Walther Hartinger, Maximilian Lanzinner, Karl Möseneder og Hartmut Wolff, red., *Geschichte der Stadt Passau*, Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, pp. 133-64.
- Lausten, Martin Schwarz (2017a), *Luther og Danmark i 500 år*, København: Gads Forlag.
- Lausten, Martin Schwarz (2017b), "Kongemagt og rigets vel", i Niels Henrik Gregersen og Carsten Bach-Nielsen,

- red., *Reformationen i dansk kirke og kultur 1517-1700*, Syddansk Universitetsforlags, pp 121-60.
- Lenz, Joseph (1804), *Historische Darstellung der freiwilligen Armen-Anstalten in Passau Mit einem Kupferstich*, Passau.
- Lenz, Joseph (1809), *Historisch-topographische Beschreibung der königl. baier. Kreishauptstadt Passau und ihrer Umgebung verbunden mit ihrer Geschichte und einem Hand-u. Adressenbuche*, Passau: Druck und Verlag von Peter Ambrosi.
- Lenz, Joseph (1829), *Geschichte von Passau*, Passau: Druck und Verlag von Peter Ambrosi.
- Lindbæk, J. og L. Stemann (1906) *De Danske Helligåndsklostre – Fremstilling og aktstykker*, København: GEC Gad.
- Luther, Martin (1966), *An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung*, Weimar Ausgabe 1888.
- Mader, Franz (1994), "Die Geschichte der Heiliggeist-Stiftung Passau", i Festschrift zur feierlichen Wiedereröffnung des Seniorenheimes nach der Sanierung am 8. juli, Herausgeber: Stadt Passau.
- Petersen, Jørn Henrik (1985), "Den danske alderdomsforsørgelses-lovgivnings udvikling" i *Odense University Studies in History and Social Sciences* 93, Odense: Odense Universitetsforlag, monografi
- Quadagno, Jill og Deana Rohlinger (2009), "The religious Factor in U.S. Welfare State Politics" i Kees van Kersbergen og Philip Manow, red., *Religion, Class Coalitions, and Welfare States*, New York: Cambridge University Press, pp. 236-66.
- Schneider-Ludorff, Gury (2012), "Der neue Sinn der Gabe. Stiftungen im Luthertum des 16. Und 17. Jahrhunderts", *Jahrbuch für biblische Theologie*, 27: 277-91.
- Taylor, Charles (2007), *A Secular Age*, Cambridge, Massachusetts: Belknap Press of Harvard University Press.
- Wolff, Hartmut (1999), "Archäologie und Geschichte vor dem Mittelalter", i Egon Boshof, Walther Hartinger, Maximilian Lanzinner, Karl Möseneder og Hartmut Wolff, *Geschichte der Stadt Passau*, pp. 15-59.